

ВСТУПНЕ СЛОВО

Уявлення про відьом — одні з найпоширеніших в Україні. «Придибашки» про цих демонічних персонажів розповідають повсюдно. Водночас, на відміну від багатьох інших представників нашої міфології, відьми — це реальні люди, нерідко сусіди, яких бачиш щодень і які зчаста на перший погляд нічим не вирізняються з-поміж інших.

Зізнаюсь, тема відьомства як така ніколи мене не цікавила, проте на відомості такого роду постійно натрапляв, збираючи спочатку фольклор, а потім — матеріали про народний календар, похоронно-поминальну обрядовість, демонологію та світоглядні уявлення українців. У численних експедиціях я не лише чимало чув про «відьом», але й неодноразово брав у них інтерв'ю.

На цьому питанні зупинюся докладніше. Річ у тім, що одними з найкращих респондентів — знавців народної культури зазвичай є жінки старшого віку, які вміють «замовляти» хвороби. Зазвичай вони мають хорошу пам'ять, адже щоб допомагати людям, постійно їй тренують повторенням «молитов»-замовлянь. Здебільшого знахарки живо цікавляться всім, що відбувається довкола них, а тому

загалом знають більше за решту односельців. Тож коли напитуєш собі респондента, а тобі кажуть, мовляв, є в нас така, знає багато, але вона якась непевна, відьма, питаєш далі, у чому ж полягає її відьомство. Якщо кажуть, що землю з могили під чужі пороги носить — до такої йти не варто, бо майже напевно вона про це не розповість. Та якщо жінка вміє зашептати укусу гадюки чи допомогти, коли корова молока не дає, — до такої йдеш чимшвидше, доки колеги-експедиційники не перехопили.

Усе ж бувало й так, що спочатку порозмовляєш із людиною, а тоді від її сусідів дізнаєшся, що вона начебто відьма. Із власного досвіду знаю, що в більшості таких випадків підозри виникають через нерозуміння суті тих чи інших дій. Наведу кілька прикладів:

- багато хто вірить, що перев'язь від померлого^{*} здатна втамувати біль рук, ніг чи зубів, а коли хтось цього не знає і бачить, що її забирають, то сприймає це як відьомство;
- в одних місцевостях можуть сипнути землю з могили комусь за обшивку сорочки, аби людина покійного не боялася, — в інших же вважатимуть це ворожбою «на смерть»;
- як відьомство сприймали звичке для інших місцевостей закопування у долівку^{**} дерев'яного хрестика під час закладення хати (насправді — щоб оберігав помешкання) чи закопування різномастої шерсті тварин під

* *Перев'язь від померлого, яку подекуди називають п'ята — це шворка, повісмо чи бинт, якими померлому перев'язують ноги, руки чи підборіддя.*

** *Долієха — земляна підлога в хаті, витоптана і змащена розведеною у воді глиною.*

- час закладин хліва (насправді — щоб «велася» худоба різної масті);
- хтось хоче першим набрати йорданської води, аби покрити свої бджоли, щоб добре роїлися — інші звинуватять його у відьомстві.

Цей перелік можна продовжувати, і часто такий «когнітивний дисонанс» пояснюється просто: запідозрені у відьомстві походять із чужого села, як-от переселенці з інших регіонів, захожі майстри, невістки чи приймаки. Іноді ж та чи інша традиція передається «по роду», відтак іншим невідома, тому й лякає. Та у своєму природному середовищі більшість магічних дій сприймається як належне.

Часто підозра у відьомстві падає на тих, у кого добре ведеться худоба чи родить поле, город. Від багатьох можна почути, мовляв, як так: і город межа в межу, і саджу в той самий час, і все роблю наче так само, а от у сусідки вродило, а в мене і подивитись ні на що — мабуть, вона таки «щось знає». При цьому, безперечно, не враховується, що городи можуть бути по-різному підживлені, відрізняється посівний матеріал, поточний догляд за рослинами тощо.

Насправді є і такі, що «підсипають» та «підливають». Такі езотеричні знання теж різними способами передаються впродовж століть. Не беруся судити про чарівничі механізми дієвості такого «пороблення», проте на суто психологічному рівні шкода від нього очевидна: людина, яка знайшла у себе на обійсті ймовірний «підклад», хоч-не-хоч починає переживати (а звідси й хвороби) і будь-які свої негаразди пояснювати саме цим.

Розповіді про відьом іноді підживлювалися реальними історіями, адже дехто не оминав нагоди поглузувати над марновірними односельцями. Сам неодноразово чув, як жартівники вночі лякали людей вичиненим гарбузом

зі свічкою всередині, перепускали через дорогу на мотузці білу полотнину, вбиралися в білі простирадла й стрибали комусь на плечі, вдаючи відьму.

Колись про всіляку «нечисту силу» розповідали значно більше, ніж тепер. Слушне пояснення цьому дають самі респонденти: «Я вам скажу. Давно не було ні радіа, нічьо' не було. Люди сходіли си отак на вечериці. Взімі. Не мали роботи. Сходіли си. Балакали. Того — перейшло, того...» (с. Шешори, Кос. Ів.-Фр.)¹. Або: «Тяперь усе ж пастиркаються й стирчать ку' телевизара целими днямі. А тади шо: збереться баб штук сколько — і брешуть, шо хто умеє. Язика чешуть свої. Ну'к расказивали, шо були такіє ведьми, шо перероблювались і на собак, і на шо хочеш» (с. Велика Вісь, Рпк Чрн)².

Закономірно, що така колоритна тема, як уявлення про відьом, віддавна цікавила провідних дослідників традиційної народної культури українців, як-от Івана Вагилевича³, Павла Чубинського⁴, Володимира Антоновича⁵, Івана Нечуя-Левицького⁶, Михайла Драгоманова⁷, Андрія Подберезького⁸, Оскара Кольберга⁹, Івана Манжуру¹⁰, Петра Іванова¹¹, Володимира Ястребова¹², Василя Милорадовича¹³, Бориса Грінченка¹⁴, Раймунда Кайндля¹⁵, Олександра Малинку¹⁶, Володимира Шухевича¹⁷, Антіна О니щука¹⁸, Василя Кравченка¹⁹ та низку інших.

Найобширніший корпус демонологічних оповідань про відьом на початку минулого століття опублікував у своїх «Знадобах...»²⁰ Володимир Гнатюк. Зокрема йдеться про розділ «Відьми і чарівниці» цієї масштабної збірки, де є записи зі Слобожанщини, Середнього Подніпров'я, Поділля, Буковини, Опілля, Покуття, Гуцульщини, Бойківщини. Наслідком аналітичного опрацювання цих матеріалів стала робота дослідника «Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків»²¹, де до аналізу відомостей про відьом (с. XIV-XVIII у другій частині) він залучив

і відомості згаданих уже О. Кольберга, В. Милорадовича, Б. Грінченка, М. Драгоманова, О. Малинки і В. Ястребова. Класичною стала також окрема розвідка вченого на тему відьомства «Купане й палене відьм у Галичині»²².

Уже за нашого часу ґрунтовну монографію про відьом на основі аналізу середньовічних судових документів про справи, де позивалися за «чарівництво», видала Катерина Дися²³. Дослідниці Людмила Виноградова та Єлена Левківська приділили чимало уваги відьмам і загалом знахарству, використовуючи здебільшого «живий» матеріал із Полісся^{24,25}. Народні уявлення про відьом на Лемківщині простежила Надія Вархол, водночас оприявнивши у своїй книзі й низку архівних записів на цю тематику²⁶. Постать відьми як персонажа бойківської демонології докладно розглянула Надія Войтович²⁷. Змістовні розділи про відьму є в дисертаційних дослідженнях Божени Кузьмінської про демонологію ополан²⁸ та Василя Короля — про демонологію закарпатських гуцулів²⁹. У загальноукраїнському засягу я коротко розглянув уявлення про відьом у моїй книзі про нижчу міфологію³⁰.

Крізь призму народного календаря уявлення про різних персонажів демонології українців Карпат, зокрема відьом, розглянув Ігор Чеховський³¹. Про відьом на Волині в цьому контексті багато відомостей можна знайти у монографіях Юрія Пуківського³² й Анастасії Кривенко³³, а також у дисертації Марії Баглай³⁴.

Це, звісно, далеко не повний перелік. Крім наукових монографій, можна назвати ще цілу низку статей, науково-популярних видань, розвідок ентузіастів-краєзнавців, де йдеться про ті чи інші аспекти діяльності відьом. Але зауважу, що в цій книзі я не прагну якнайповніше використати всі наявні джерела з теми, тим більше, що відомості з різних місцевостей часто повторюються. Не вдаюся я і до